

Арістотель

Політика. Поетика

Харків
«ФОЛІО»
2023

ПЕРЕДМОВА

Арістотель народився 384 р. до Р. Х. у грецькій колонії Стагірі на північно-західному узбережжі Егейського моря. Навколишні землі населяли іллірійські та фракійські племена. Саме місто Стагір, відділене від Еллади, й інші поліси, сусідні з ним, невдовзі потрапили у політичну залежність до Македонської імперії. Батько Арістотеля Нікомах був лікарем і служив у македонського царя Амінти III. Своє дитинство Арістотель провів при царському дворі, товаришуючи зі своїм однолітком, сином Амінти Філіпом, майбутнім македонським царем Філіпом II. 369-го 15-річний Арістотель залишився без батьків. На той час він уже набув певних знань із медицини та лікарської практики, позаяк був своєму батькові за помічника. Проксен, опікун Арістотеля, дозволив йому покинути рідний дім і вирушити до Атен здобувати освіту, бо ж відомо, що Атени на той час були центром культурного життя Еллади.

Прибувши до Атен 367/366 року, Арістотель вступив до знаменитої Академії Платона і пов'язав із нею своє життя на наступні 20 літ — спершу як учень, а потім і як учитель. Платонові тоді було вже 60 років, і він перебував на вершині своєї слави. Відомо, що старий філософ дуже

високо цінував Арістотеля. Останній, своєю чергою, відповідав взаємністю.

Невдовзі, 355-го, становище Арістотеля в Атенах певною мірою зміцніло у зв'язку з приходом до влади промакедонської партії. Однак, не маючи політичних і громадянських прав, Арістотель вирішив покинути Атени. До цього вчинку його спонукало ще й те, що не хотів залишатися в Академії під орудою Спевсіпа, Платонового небожа, який став схолярхом не завдяки своїм здібностям, а лише тому, що до нього як спадкоємця Платона перейшло все майно Академії.

Відтак Арістотель подався в мандри і знайшов собі притулок у малоазійському місті Асос, що в Троаді. Тамтешнім правителем зі згоди персів, яким належала тоді вся Мала Азія, був тиран Гермій. Маючи певний стосунок до школи Платона, Гермій звернувся туди по допомогу в справі законодавства. У відповідь Платон порадив йому скористатися знаннями «академіків» Ераста та Кориска. Саме до них згодом і приєднався Арістотель. Маючи вже на той час упевненість, що доброму правителеві зовсім не обов'язково бути філософом, Арістотель звільнив Гермія від вивчення геометрії, до чого спонукали останнього Ераст і Кориск: вони вважали, що ідеальний правитель має бути царем-філософом.

В Асосі Арістотель провів три роки (348/347–345/344). Тут остаточно визначився його світогляд. Тут одружився з Гермієвою небогою Піфіадою, яка стала матір'ю його доньки Піфіади-молодшої. Протягом наступних трьох років Арістотель живе у Мітілені на острові Лесбос, розташованому неподалік від Асосу.

343/342 року філософ прибуває до нової столиці Македонії — Пелли. Його запросив сюди Філіп II, аби доручити Арістотелеві виховання свого тринадцятирічного сина Александра. Очевидно, старе знайомство з Арістотелем і слава останнього як філософа вплинули на вибір Філіпа. Важко, однак, сказати, в чому полягала методика виховання Арістотеля і наскільки йому вдалося виплекати у майбутньому «завойовникові світу» шляхетність, адже ми знаємо, що Александр Македонський відзначався не тільки сміливістю, але й безрозсудністю, запальною вдачею, упертістю, жорстокістю та неабияким честолюбством. Звісно, Арістотель не прагнув виліпити з Александра філософа, не діймав його геометрією, а виховував насамперед через поезію, особливо Гомерову «Іліаду». Саме Ахілл був ідеалом його вихованця. Зрештою, виховання скінчилося, коли Александр у шістнадцятирічному віці став співправителем свого батька.

Тож Арістотель повертається на батьківщину, до рідного міста Стагір. До речі, 349-го, воюючи проти Атен, Філіп зруйнував місто, але згодом сам звелів відбудувати його з почуття вдячності до Арістотеля за виховання сина. У Стагірі Арістотель провів три роки (339–336). В цей період (338) відбувається битва під Херонеею (Беотією), в якій грецьке військо зазнало поразки від Філіпа II, внаслідок чого грецькі поліси втратили самостійність.

Опинившись 335 року знову в Атонах і скориставшись підтримкою македонців, зокрема, намісника Антипатра, п'ятдесятирічний Арістотель засновує власну філософську школу. Щоправда, сам заклад містився за межами міста, в Лікеї. На території школи були гай і сад із критими галереями для прогулянок. Школа отримала наз-

ву «Перипатетичної», а учнів Арістотеля стали називати «перипатетиками», бо, подекують, що Арістотель зазвичай проводив заняття надворі, прогулюючись разом із учнями («перипатео» у перекладі з давньогрецької означає «прогулюватися»).

У Лікеї Арістотель викладав більше дванадцяти років. Саме цей другий азійський період збігається з періодом походів Александра Македонського, його переможних просувань углиб Азії, у зв'язку з чим Арістотель намагався розтлумачити молодому завойовникові принципову різницю між греками та не греками. Згодом стосунки між колишнім вихователем і вихованцем дещо зіпсувалися через Арістотелевого небожа Калісфена, Александрового історіографа, який відмовився складати пошану молодому монархові як напівбогові, до того ж на східний манір.

Нагла смерть Александра Македонського у Вавилоні 323-го викликала антимакедонське повстання в Атонах, відтак прихильники промакедонської партії зазнали переслідувань. Не уник спільної долі й Арістотель. Його звинуватили у блюзнірстві та святотатстві. Можливо, приводом до цього став вірш Арістотеля, присвячений страченому персами Гермію. Його витлумачили як пеан, тобто гімн на честь бога, що не личило смертному, а тому вважалося блюзнірством. Не чекаючи суду, Арістотель, передає керування Лікеєю Теофрастові, а сам покидає місто, аби застерегти атенян від повторного злочину проти філософії (першим злочином мислитель вважав страту Сократа 399 року). Арістотель перебирається до Халкіді (о. Евбея), а за два місяці помирає від шлункової хвороби, що дошкуляла йому протягом усього життя. Це сталося 322 р. до Р. Х.

Арістотель залишив по собі багатющу філософську спадщину. Стародавні каталоги його праць містили назви кількох сотень книг. До нас дійшла лише незначна їхня частина.

Арістотелеві твори поділяються на три групи: 1) діалоги; 2) колективні роботи його школи; 3) трактати. Доля кожної з трьох груп творів була різною. Всі діалоги й інші ранні праці Арістотеля пропали. Про їхній зміст ми дізнаємося лише з деяких уривків, які цитують у своїх працях пізніші античні автори (Ямвліх, Александр Афродісійський та інші). Загинули всі колективні праці, в тому числі описи державних устроїв, за винятком «Атенської політїї». Стосовно третьої групи творів, то вони здебільшого збереглися, щоправда, у дуже спотвореному вигляді. Як стверджують Страбон і Плутарх, ці трактати Арістотеля, спершу відредаговані Евдемом Родоським і сином Арістотеля Нікомахом, Теофраст заповів синові згаданого вище «академіка» Кориска — «перипатетикові» Нелею.

Арістотелеві трактати можна розділити на вісім підгруп: 1) логічні («Перша аналітика», «Друга аналітика», «Спростування софізмів», «Категорії», «Про тлумачення»). Усі ці твори згодом були об'єднані під загальною назвою «Органон»; 2) власне філософські («Метафізика»); 3) фізичні («Фізика», «Про небо», «Про виникнення та знищення», «Метеорологіка»); 4) біологічні («Історія тварин», «Про частини тварин», «Про рух тварин», «Про походження тварин»); 5) психологічні («Про душу» і вісім робіт, об'єднаних згодом під загальною назвою «*Parva naturalia*»); 6) етичні («Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика»); 7) політико-економічні («Політика», «Економіка»); 8) митецькі («Поетика», «Риторика»).

Питання політики Арістотель не раз зачіпає ще у своїй «Етиці». І це не дивно: адже політика, за Арістотелем, повинна відігравати насамперед морально-виховну роль. Тож власні політичні погляди він викладає в «Політиці» та близькій до неї за змістом «Етиці». Обидві роботи становлять немовби одне ціле, хіба що в «Політиці» Арістотель глибше розвиває думки про чесноти та розглядає моральні завдання політики й держави.

Арістотелева «Політика» складається з восьми книг і ділиться на три частини: перша охоплює перші три книги, друга — третю, четверту і п'яту і, нарешті, третя — останні дві — сьому та восьму.

Перша книга — це немовби вступна частина, де розглядаються складники держави — люди та предмети. У ній розвивається також теорія про природне рабство, поширена в усьому античному світі, та наука про власність і багатство.

У другій розглядаються різні державні устрої — як ті, що мали застосування в реальності, так і лише окреслені (ще до Арістотеля) — і ведеться пошук найкращого устрою для людської спільноти.

У третій з'являється головна тема — Арістотель висловлює думку, що можливі тільки три типи державного устрою. Один із них — коли влада належить лише одній особі, — монархічний, потім той, за якого вона належить небагатьом, — аристократичний, і нарешті, той, коли влада належить усім, — демократичний. Хоч Арістотель і пише, що мова йтиме про три політичні системи, однак обмежується розглядом лише перших двох. І на цьому завершує свою третю книгу.

Четверта починається з розгляду політичної науки, середнього стану громадян, політичних хитрощів і військових походів. Надалі йдеться про три похідні види політичного устрою, які вважаються відхиленням від трьох перших і основних типів: тиранія — від монархії, олігархія — від аристократії, демагогія — від демократії. Після цього розвивається нова тема — розподіл владних повноважень, тобто поділ на законодавчу, виконавчу та судову влади.

У п'ятій Арістотель досліджує питання про перевороту та Сократове накреслення державного устрою, як його викладає Платон. У цій частині філософ веде мову і про тирана.

У шостій він знову повертається до олігархії та демократії, з'ясовуючи систему врядування у цих політичних устроях.

У сьомій описує досконалий вид державного устрою, а на закінчення Арістотель розглядає питання про племена та виховання дітей.

І нарешті, у восьмій йдеться про засади, на основі яких необхідно провадити суспільне та приватне виховання.

З цього тезисного огляду змісту кожної з восьми книг «Політики» випливає, що жодна з них не ув'язується ні з попередньою, ні з наступною. Таким чином, тема, порушена у третій книзі, продовжується не в четвертій, а в сьомій і восьмій, тоді як четверта книга тематично зв'язана з шостою.

Питання про послідовність книг «Політики» залишається й досі невирішеним, попри тривалий період найзапекліших суперечок і різних думок про зміну розташування восьми книг. Та загалом, усупереч пропускам, що

сталися чи то від ушкодження рукопису, чи то від недописувань, попри певну нелогічність, чи зайвість, чи неясність самої мови (що, на жаль, часто трапляється), ніхто не заперечить того, що «Політика» — це один із Арістотелевих творів, які чітко засвідчують мудрість, гостроту розуму та правильність висновків Стагірита, якого небезпідставно вважають батьком наук.

Арістотель поступово підходить до критичного дослідження типів державного устрою, окреслених ще до нього. І робить це дослідження не для того, аби заперечити написане раніше чи виявити певну зверхність. Його метою було, з одного боку, зібрати докупи все, варте застосування, що містилося у стародавніх накресленнях і державних устроях, а з іншого боку — наголосити на їхніх недоліках. Тож сама праця ділиться на дві частини — історичну та статичну. У першій аналізується розвиток теорій і типів державного устрою в минулому, у другій — результати цього розвитку на теперішній час.

Свій розгляд Арістотель починає з утворення першої та важливої спільноти, що зумовлена природним станом і покликанням людини, а також життєвою метою — продовженням роду. Це єдність чоловіка і жінки. Адже всі у природі — люди, тварини, рослини — прагнуть залишити потомство, коли підуть із цього життя.

За цією єдністю йде зв'язок пана та раба. З цих двох зв'язків-спільнот утворилася сім'я, з більшої кількості таких поєднань — селище, колонія родичів, а з багатьох поселень — місто чи держава (у стародавніх слово «поліс»/«місто» означало і те, й інше). Отже, держава (тобто поліс) утворилася для забезпечення добробуту та самодостатнього життя громадян.

Людина, на думку Арістотеля, — істота суспільна. Адже природа нічого не робить даремно; на відміну від тварин, людині вона дарувала членороздільну мову, завдяки чому можна розрізняти корисне та шкідливе, а відтак справедливе й несправедливе.

З-поміж занять, що їх первісна людина засвоїла для свого існування, було мисливство, полювання на звірів, птахів і рибальство. Але пізніше полюванням стали й лови на людей з метою перетворити їх на рабів. Арістотель не виступає проти цього типу полювання, бо припускає існування рабів від природи, а коли вони чинять опір і не хочуть терпіти ярмо, виправдовує насильство щодо них.

Стосовно ремісника в Арістотеля також простежується думка про допустимість обмеженого рабства, особливо що стосується обтяжливих робіт, мета яких — матеріальна вигода; справжнє суспільство ставилося до цього з презирством, бо вважалося, що такі заняття відбирають у людини свободу та почуття гідності. Тому Арістотель сприймає це презирство як нормальне явище. Він вважає кращим той устрій, за якого не допускаються на посади всі, хто віддається певним заняттям, оскільки політична чеснотливість, на думку філософа, існує лише у природно вільній людині, яка не має потреби займатися якимось ремеслом із метою придбання необхідних для життя предметів.

Ми вже сказали, що Арістотель застосовує в «Політиці» історичний метод дослідження. Але ж і сам історичний метод, до якого вдався філософ, примушував його бути прибічником певних порядків. Приміром, існування рабства. Певна річ, варто зауважити, що він не був за-

сліпленим оборонцем цього явища. Навпаки, як на нього, рабство, що спирається на насильство, несправедливе. Так само несправедливе воно й тоді, коли хтось, зазнавши поразки в битві, потрапляє у полон. До того ж він визнає, що є вільні, яким призначено бути рабами, тоді як із іншого боку, є багато рабів, гідних свободи. Тож Арістотель, намагаючись за допомогою логічних міркувань пояснити рабство, перетворюється на його апологета. Попри це, він не уникає визнання того, що не лише вільним, але й рабам притаманні певні чесноти. І вважає за злочин проти людства і навіть проти Бога, коли хтось запроваджує рабство насильством. Але з огляду на те, що, як вважає Арістотель, «одні не є вільними від природи», таким людям корисно чинити послух і бути рабами. І в цьому випадку він виправдовує війну з метою придбання рабів. Виправдовує рабство, яке виникає ось у такий спосіб.

Взагалі не можна пояснити, яким чином філософська думка, висока й духовна, могла виправдовувати одвічно нелюдські засади. Однак не варто забувати, що така засада була найпоширенішою в усьому тодішньому світі, відтак, загальна свідомість сприймала рабство як нормальне явище.

Коли ж згадати боротьбу Півдня США 1863 року за збереження рабства і заяву їхніх священників усьому християнському світові, що «рабство — сумісне з нашою святою вірою», то достатньо легко можна пояснити погляди Арістотеля.

Та якщо історичний метод, можливо, й заводить Стагірита кудись убік, все одно ніхто не стане заперечувати, що в більшості випадків він веде його до істини. Отже, для точного розуміння полісу як держави він досліджує

насамперед політичну спільноту, формою якої є поліс, і стверджує, що об'єднання людей, а ще краще — об'єднання багатьох людей — річ природна, бо людина — політична істота. Та ж людина, яка воліє усамітнення, є або нелюдом, або надлюдиною. Відтак упорядкована законами спільнота — це величезне досягнення людства. А тому людина, яка не спілкується з іншими людьми, не переймається всілякими почуттями від близького спілкування зі собі подібними, що й становить сенс людського життя. Така людина залишається недосконалою та покаліченою. Для людини природно жити в спільності з подібними до себе. Отже, вона — громадянин? Ні, ще не громадянин, навіть у тому випадку, коли й живе у спільноті й є мешканцем міста. Адже у спільноті живуть і вільний, і раб. Арістотель вважає громадянином тільки того, хто має право бути членом судової інституції, брати участь у виборах і бути обраним. Звісно, все це стосується громадян держави з демократичним устроєм. Питання про громадян держав із іншими видами устрою філософ з'ясовує окремо. Однак ще важливішим питанням для Арістотеля є ідентифікація держави, тобто: чи змінюється ідентичність держави зі зміною того або іншого виду державного устрою, чи, можливо, через повалення політичного режиму? І тут Арістотель не дає чіткої відповіді на запитання. Однак треба розуміти, що ідентичність держави залежить здебільшого від ідентичності певного виду державного устрою. А зміни, пов'язані зі станом громадян, не вважаються тут вирішальними. От як, до прикладу, тривалі зміни течії не мають значення для річки, вона все одно залишиться річкою. Таким чином, набуті спостереження привели Стагірита до обґрунтування іншого вчення,

а саме: науки про політичне впорядкування. Адже спільнота утворюється не лише з осіб, але й з речей, без яких існування самих людей неможливе.

Позаяк саме з досліджень про природу людей, як і про умови їхнього існування, виникла певна наука — політика, то, вочевидь, мають під собою підстави й міркування про засади цієї науки на основі дослідження того, яким чином добуваються предмети, як вони розподіляються в суспільстві, яка їхня вартість, що таке статки, яким чином вони зосереджуються в руках небагатьох людей і якими є наслідки цього зосередження. Всі ці питання й становлять зміст науки політики.

Завдяки своєму історичному методові дослідження, Арістотель передав нащадкам багато своєрідних, уточнених і цікавих подробиць про найзначніші види державного устрою в давнину. Для прикладу згадаємо Карфаген — одвічного суперника Рима. Хто ще зі стародавніх письменників дає нам стільки інформації, і то дуже точної, позитивної, щодо системи правління у цій державі, яка свого часу не раз потрясала Рим? Інших даних про державний устрій у Карфагені у нас немає.

Ще і ще раз вдаючись до історичного методу дослідження, Арістотель на підставі політичних подій, що відбувалися аж до його часу, а також спираючись на думки свого вчителя Платона, виводить теорію про три типи державного устрою. Платон свого часу окреслив цю теорію, але обмежився здебільшого розглядом людської душі, психології, а не історії. Арістотель, спираючись на власний історичний метод, окреслює свою теорію та виключає можливість існування, крім цих трьох, ще якогось основного виду державного устрою.

Він каже, що природа речей зумовлює владу або однієї людини, або багатьох, або ж усіх укупі. Водночас Арістотель припускає наявність похідних устроїв від трьох основних, і дає їм назви, що збереглися й досі. Так, тиранію він вважав відхиленням, і то порочним, від царської влади, олігархію виводив із аристократичного устрою, а демагогію (крайню демократію) — з демократичного. Ці відхилення він пов'язує з первісними типами трьох згаданих устроїв, коли особисті інтереси переважали суспільні. Отже, досі Арістотель ішов за Платоном, але в обґрунтуванні цієї теорії він вдається до власного бачення, спираючись на історичні дані та розкриваючи форми, що підтверджують його теорію. Так, Арістотель перелічує всілякі форми царської влади, починаючи від одноособної та спадкоємної аж до виборної й обмеженої; ці форми тривалий час існували в різні епохи й серед еллінського люду, особливо у ті часи, коли Рим мав своїх консулів і диктаторів. Водночас філософ з'ясовує різновиди, хоч і не такі численні, всіх інших типів державного устрою. У цьому докладному переліку різновидів і форм державних устроїв він не оминає увагою і народ, його становище, стани громадян, їхні заняття, умови життя тощо.

Проте в дослідженні про аристократичний устрій історичні дані зараджують мало, позаяк цей тип устрою в реальності трапляється вкрай рідко. Адже влада найчастіше передається не найкращим, а найвпливовішим або найзаможнішим особам. Тож справжній аристократичний устрій існує хіба що в уяві, теоретичних дослідженнях або філософських утопіях.

Розглянувши окремі різновиди царської влади і численні її форми й аристократичний устрій як найкращий

тип із теоретичного погляду — адже влада в цьому випадку передається найкращим — Арістотель намагається поєднати найкращий і найдосконаліший типи державного устрою і цьому питанню присвячує дві книги. Але в теоретичному поєднанні такого державного устрою філософ керується швидше намаганням обмежитися певними чіткими умовами, особливо коли йдеться про володіння територією, її розміри, розташування держави, природні риси її мешканців, необхідні предмети для існування політичної спільноти та про засадничі права громадянина. Але ця Арістотелева держава, хоч і позбавлена недоліків, не видається прекрасною, а є такою ж нездійсненою і утопічною, як і Платонова.

З особливим бажанням і вправністю Стагірит займався питанням про державні перевороти. Теорія про перевороти є немовби кульмінацією в Арістотелевій «Політиці». Згадаймо: політичну науку він починає з дослідження про спільноту та державу. Потім віддається розглядові усіх типів устрою, які тільки може мати держава. Вершиною ж цього дослідження є з'ясування причин, що призводять до загибелі держави, і пошуки засобів, які рятують той чи той тип державного устрою. Ось у цих питаннях Арістотель і справді не має собі рівних.

Його робота й полягала саме у систематичному викладі історичних подій, які, з одного боку, взаємопов'язані між собою, а з іншого — відбувалися окремо та без прямого зв'язку.

Всі причини переворотів Арістотель упорядкував одну за одною, виокремивши найзагальніші з них, і проаналізував деякі причини з неймовірною докладністю. З'ясувавши їх саме в такий спосіб, він доводить, що кож-

на з причин впливає, відповідно, зі засад того чи іншого типу державного устрою.

Зрештою, Арістотель описав причини переворотів не лише в загальних рисах, але й додав до них значно дрібніші, аби цим самим ствердити свою теорію та підкреслити її значущість при розгляді історичних подій.

Проникливість філософа вражає, і то настільки, що викликає подив навіть у нас. Попри досвід людства, що охоплює більше двох тисяч років після його епохи, коли відбулося стільки різних нових явищ на кожному етапі розвитку людської спільноти, неможливо щось додати до того, що стверджував Арістотель. Жодна з політичних подій, які відбулися за цей час, не виходить за межі, окреслені філософом задовго до цієї історичної епохи.

Варто наголосити, що ще одна важлива теорія цілком належить Арістотелеві. Це розподіл інституцій на три типи влади: законодавчу, виконавчу та судову. Про кожну з них він веде мову окремо, аби цим засвідчити, наскільки важливо, щоб ці три гілки влади були відокремлені одна від одної і не зосереджувалися в руках однієї особи. На думку Арістотеля, законодавча влада полягає, і це її природа, у загальних зібраннях громадян, скликання яких не становило труднощів у грецьких державах; і головним завданням такого зібрання було прийняття законів, вибори урядовців і нагляд за діяльністю органів влади.

Дослідивши з неабиякою докладністю обов'язки цієї інституції, Арістотель переходить до розгляду судової влади і головним чином веде мову про осіб, які обіймають посади судді, їхні повноваження, судові засідання й ухвалення рішень.

По тому філософ розглядає теорію Філея Халкидонського, зокрема, питання про зрівняння власності. А потім досліджує, наскільки й якою мірою впровадження нових законів або, скажімо, взагалі новації в законодавстві певної держави можуть бути корисними чи шкідливими для неї. І для з'ясування цього залучає теорію Гіподама з Мілету.

Відтак Арістотель досліджує таке явище, як остракізм, і пов'язує його з розглядом ще одного, немовби спорідненого з ним питання: про місце видатного діяча в державі — людини з рідкісним хистом та особливими чеснотами. Як ставитися до такої особи? Урівняти її з усіма іншими, прогнати такого діяча за межі держави, чи возвеличити? І тут філософ із особливою виразністю висловлює власну думку: держава повинна засвідчувати великодушність до таких осіб, навіть більше, призначати їх правителями, і то не задля особистої вигоди, а заради користі всієї держави та загального добробуту. Бо коли влада перебуває в руках шляхетної особи, то для спільноти від цього більше зиску, ніж коли такі діячі будуть позбавлені влади.

Дехто з дослідників намагався розтлумачити цю Арістотелеву думку так, начебто він запобігає перед своїм учнем Александром Македонським. Але таке припущення хибне. Ця думка швидше засвідчує передбачливість і розсудливість філософа. Він вважає, що законодавець чинить несправедливість, коли погрожує видатному діячеві вигнанням, оскільки шляхетність — це вельми рідкісний дар, і громадянам необхідно використовувати його задля власної користі.

ЗМІСТ

ПОЛІТИКА	3
Передмова	5
Книга перша	25
Книга друга	56
Книга третя	105
Книга четверта	157
Книга п'ята	205
Книга шоста	262
Книга сьома	286
Книга восьма	338
ПОЕТИКА	359
Передмова	361
I	393
II	394
III	395
IV	396
V	399
VI	400
VII	403
VIII	405
IX	406

X	408
XI.....	408
XII.....	410
XIII.....	410
XIV.....	412
XV.....	414
XVI.....	416
XVII.....	418
XVIII.....	420
XIX.....	422
XX.....	423
XXI.....	425
XXII.....	428
XXIII.....	430
XXIV.....	431
XXV.....	435
XXVI.....	439
ПРИМІТКИ	442